

ԳՐԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆ

ՎԱՏԱՆ ՄԱՂԱԼՅԱՆ

Բանասիրական գիտությունների թեկնածու

ԿՈԹՈՂԱՅԻՆ ՄԻ ԱՆՏԻՊ ԱՇԽԱՏԱՆՔԻ ՎՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ

Հայ հանճարեղ լեզվաբան Հրաչյա Աճառյանի թողած գիտական ժառանգությունն այն-
քան հարուստ ու բազմազան է, որ հեղինակն իր կենդանության օրոք բախտ չի ունեցել այն
ամբողջությամբ հրապարակված տեսնել: Նրա աշխատությունների մի զգալի մասը տպա-
գրվել է իր մահից հետո միայն: Եվ այսօր, երբ Հր. Աճառյանի մահից անցել է ուղիղ կես
դար, նրա մի շարք սովոր հափորներ դեռևս սպասում են իրենց լույս աշխարհ գալուն:

Դրանցից մեկն է «Հայ գաղթականության պատմություն» մեծածավալ գիրքը, որը տը-
պագրվել է այս տարի, Երևանի Հրաչյա Աճառյանի անվան համալսարանի կողմից և նրա
հովանավորությամբ: Այն խմբագրել են ճանաչված գիտնականներ, պատմաբան, Մ ԳԱԱ
ակադեմիկոս Հր. Ավետիսյանը և լեզվաբան, բանասիրական գիտությունների դոկտոր,
պրոֆ. Հովհ. Բարսեղյանը, իսկ ձեռագիրը խնամքով հրապարակության է պատրաստել
մեծանուն գիտնականի դուստրը՝ Քնարիկ Աճառյանը:

Ժամանակակիցների ու իր սաների վկայությամբ մեծ լեզվաբանը ոչ մի օր ու ժամ ան-
նպարակ ու անիմաստ չի անցկացրել: Նա սովորություն է ունեցել իր տեսած, կարդացած
կամ լսած ամեն ինչի մասին իր համար գրառումներ կատարել մուրը պահվող փոքրիկ թեր-
թիկների վրա: Աճառյանն այդպես շարունակ գրառել է շատ արժեքավոր մտքեր ու բառեր,
պատմական փաստեր ու վկայություններ՝ հետագայում դրանք վերլուծելու, ի մի բերելու,
ընթացաբերելու և գիտական շրջանառության մեջ դնելու նպատակով:

Այդպես է ստեղծվել և այս կոթողային աշխատությունը, որի հակիրճ «Ցառաջաբան»-
ում հեղինակը գրում է. «Հարկ համարեցի նորեն կարդալ ամբողջ հին հայ մատենագրությու-
նը, հին ձեռագիրներու յիշատակարանները, զանազան արձանագրութեանց և տապանա-
ջարերու հաւաքածոները, հին և միջնադարեան հեղինակներու գրած բազմաթիւ տաղերը և
նոր ժամանակի լրագրութիւնը: Իմ բազմաթիւ ճամփորդութեանց ժամանակ օգուտ քաղեցի
երեղական ասանդութիւններէ, լսեցի նոր ժամանակներու պատմական դէպքերը, իսկ նորա-
դոյն ժամանակներուն ինքս իսկ ականատես եղայ, և այս բոլորին արդիւնքը ամփոփեցի
աշխատութեանս մէջ»:

Այս ծանր աշխատանքին զուգընթաց հեղինակն սրիպված է եղել ուսումնասիրել նաև
այն երկրների պատմությունը, ուր ստեղծվել են այդ գաղթօջախները, «որովհետև գաղթա-
յանութեան կեանքը սերտ կերպով կապուած է անոնց երկրին կեանքին հետ, տեղ-տեղ
նարկ եղաւ համառօտիւ ուրուագծել նոյն երկրին պատմութիւնը: Ամեն մի երկրին գաղթա-
յանութեան պատմութեան վերջը հարկատր համարեցի դնել իր համառօտ վիճակագրու-
թիւնը՝ որ իր ներկայ կացութեան պարկերը կը ներկայացնէ»:

Գիրքը բացվում է այս հրապարակության գլխավոր խմբագիրներից պրոֆ. Նուի. Բարսեղյանի «Երկու խոսք»-ով, որի մեջ հեղինակը հանգամանորեն ներկայացրել է իր տեսակի մեջ եզակի և չափազանց կարևոր այս աշխատության ստեղծման ու լույս աշխարհ գալու հանգամանքներն ու մանրամասները, բացահայտել նրա արժեքը հայ գաղթօջախների ամբողջական պատմության ստեղծման համար:

Այս հակիրճ, բայց և փարողունակ խոսքին հաջորդում են Հր. Աճառյանի արդեն վերը հիշատակված «Ցառաջաբանն» ու «Մուտք»-ը: Վերջինիս մեջ հեղինակը շարադրել է իր տեսակետները գաղթականության և գաղթօջախների ստեղծման խնդիրների վերաբերյալ: «Գաղթականությունն կը կոչուի ազգի մը ամբողջական կամ մասնական հատուածներուն տեղափոխութիւնը՝ մշտական բնակութիւն հաստատելու նպատակով,- գրում է Աճառյանը: - Գաղթականութիւնը ըստ տեղոյ, ըստ եղանակի, ըստ պատճառի, ըստ ձևի և ըստ քանակի կը բաժնուի զանազան տեսակներու»:

Նեղինակի հավաստմամբ՝ «Ըստ տեղոյ՝ գաղթականութիւնը կ'ըլլայ չորս տեսակ՝ ներսէն ներս, ներսէն դուրս, դուրսէն ներս և դուրսէն դուրս: Ներսէն դուրս կը կոչինք գաղթը, երբ ժողովուրդը մը, իր երկիրը թողնելով, ուրիշ երկիր մը կը հաստատուի, դուրսէն դուրս կը կոչուի, երբ արտաքին գաղթականութիւն մը ուրիշ երկիր կը դիմէ: Ներսէն ներս գաղթը՝ երբ միևնույն երկրին մէջ դեգերել տեղափոխութիւն մը կայ. իսկ դուրսէն ներս կ'ըսուի գաղթը, երբ նախկին հատուածեալ մաս մը՝ պարագաներու բերմամբ իր երկիրը կը դառնայ: Նայեքս հարուստ եմք մանաւանդ ներսէն դուրս գաղթականութեամբ, որմէ անբաժան է դուրսէն դուրս գաղթը: Կան նաև շատ ներսէն ներս գաղթեր, բայց դուրսէն ներս գաղթը հազուագիւր երևոյթ մ'է մեզ համար: Մեր գաղթականութեան պատմութեան մէջ մենք պիտի զբաղուինք առաջին, այսինքն՝ բուն գաղթականութեամբ»:

Ապա հեղինակը գաղթերը ներկայացնում է ըստ եղանակի, որ լինում են կամավոր կամ բռնի, ըստ փարածման, երբ գաղթականները միշտ կապ են պահպանում հայրենիքի հետ, իսկ սրան հակառակ՝ ըստ անջատման, որ նրանք կտրված են լինում հայրենիքից և դադարապարփված կորստյան, ըստ քանակի, որ լինում են անհատական կամ խմբային: Այս ամենին հետևում են հեղինակի հստակ ու սպառնալից բացատրությունները՝ հայկական կյանքից վերցված բնորոշ օրինակներով:

Մուտքի այս խոսքում փրվում են հայ գաղթականության չորս ուղղությունները, որոնք ունեն չորս գիծ, և, ըստ Հր. Աճառյանի, այդ գծերն են՝ Նյուսիսային, Հարավային-արևելյան, Հարավային-արևմտյան և Արևմտյան: Ներկայումս այդ ուղղություններին՝ նա իր աշխատությունը բաժանել է չորս մասի, որոնց մեջ ներկայացրել է հայ գաղթօջախների պատմությունը փարածական և ժամանակային առումներով:

Տարածական առումով, կարելի է ասել, Աճառյանն իր պատմության մեջ ընդգրկել է գրեթե բոլոր երկրները, իսկ ժամանակային առումով ներկայացրել է հայ գաղթականության անցած պատմական ուղին: Նա իր գրքում, ըստ ժամանակագրության, հյուսում է աշխարհի չորս ծագերի շուրջ 60 երկրներում հայ գաղթօջախների առաջացման պատմությունը, ներկայացնում դեպի այդ երկրները հայերի արտահոսքի սկզբնավորման մանրամասները՝ ցույց տալով նաև դրա հիմնական դրոշմապատճառները:

Աճառյանը չի անտեսել ոչ մի երկիր ու քաղաք, նույնիսկ որևէ աննշան բնակավայր, ուր ապրել են մի քանի հայ ընտանիքներ կամ թեկուզև՝ երկու հայ: Նա նույնիսկ նշում է այդ

մարդկանց անուն-ազգանունները: Խորամուխ լինելով գրքում բերված փաստերի մեջ, մեկ անգամ ևս համոզվում ես, որ մեծանուն լեզվաբանը քաջաբեղյակ է նաև հայոց պարմության, այս պարագայում՝ հայ գաղթականության և գաղթօջախների առաջացման, բարգավաճման, հաճախ նաև դրանց մարման ու ծուլման մանրամասներին:

Հեղինակը եվրոպական մի շարք երկրների օրինակով ցույց է տալիս, որ այդ վայրերում հայ գաղթօջախներ գոյություն են ունեցել դեռևս անհիշելի ժամանակներից, սակայն դրանք դարերի ընթացքում մարել և հեղհեղվել են հիմնվել: Աճառյալը, հայ հին մարտնչությունից ու օտար աղբյուրներից թաղելով հավասարի փողեկություններ, մեզ համար վերականգնել է այդ անհեղափոխ գաղթավայրերի երբեմնի ամբողջական պատկերը և միաժամանակ ներկայացրել նոր առաջացածները:

Յուրաքանչյուր գաղթօջախի անդրադառնալիս՝ հեղինակը ներկայացրել է նաև այդ երկրի համառոտ պարմությունը, ցույց տալով հայերի խաղաղաբան նշանակալից դերն իրենց ապրած երկրների առևտրափոխակալ, ռազմաքաղաքական ու գիտամշակութային կյանքում, նրանց մասին հաղորդելով կենսագրական փողեկություններ:

Հր. Աճառյանն այս գործի վրա աշխատել է երկար տարիներ, գրել է տարբեր վայրերում և հին ու նոր ուղղագրություններով, նաև արևմտահայերեն ու արևելահայերեն, փող-փող՝ նույնիսկ գրաբար, մի բան, որը բնագրային ու գրաբանության փոսակներից գիրքը դարձնում է եզակի երևույթ:

Հեղինակը երբ 1910-ական թվականներին շարադրում էր այս աշխատանքը հայ գաղթօջախների մասին գրեթե ոչ մի ամբողջական գործ չկար, ու, փաստորեն, նա առաջինն է բաղվել հայոց գաղթականության ամբողջական պարմության սրբեղծման հարցերով, սրբեղծելով մի համապարփակ աշխատանք, որն այսօր էլ, գրվելուց շուրջ մեկ դար անց, չի կորցրել իր կարևորությունը և ունի սկզբնաղբյուրի արժեք:

Անհրաժեշտ է նաև նշել, որ գիրքը լույս է տեսել ակադեմիական պարզաճ փեսքով ու գիտական բարձր մակարդակով, ունի Հր. Աճառյանի կյանքին ու գործունեությանը վերաբերող հազվագյուտ լուսանկարների ներդիրներ: Սակայն, չենք կարող չնշել սրբագրական բնույթի բազմաթիվ վրիպակների և սխալների, թվագրման անճշտությունների ու վրիպումների մասին, որոնց մի զգալի մասը գոնե պիտի մի վերջին ուշադիր ընթերցումով և գրքին կցված վրիպակների ցանկով կանխվեր: Մի բան, որը, ցավոք, չի արվել:

Ամփոփելով ասենք, որ պետք է ըստ արժանվույն գնահատել Երևանի Հրաչյա Աճառյանի անվան համալսարանի ռեկտոր, բանասիրական գիտությունների դոկտոր, պրոֆ. Ավագ Խաչատրյանի նախաձեռնությունը՝ Հր. Աճառյանի այս կոթողային աշխատությունը հրատարակելու գործում, որով կորստից փրկվել և գիտական լայն հասարակայնության սեփականությունն է դարձել այս չափազանց կարևոր գիրքը: Հուսով ենք, որ նա առաջիկայում ևս նույն պարագայականությամբ կնպաստի մեծանուն հայագետի անփայ մնացած մյուս աշխատությունների, մասնավորապես «Պարսից լեզվի պարմություն» և «Կիլիկիայի բարբառը» արժեքավոր ու մեծածավալ հատորների փառագրությանը: